Werkgroep Hagal

Vormingstekst *Wende II, Midwinter 2007*

De berk

We leven in een tijdperk waar we constant beïnvloed worden door nieuwe uitvindingen en praktische "verbeteringen". Deze evolutie heeft een riante kloof geslagen ten opzichte van de gevestigde gewoontes die voor onze voorouders een belangrijke bron van overleven waren. De "etnobotanische hoek" heeft als doel het gebruik van de natuur terug onder het volk te verspreiden. Met deze vaste afdeling hopen we alvast de heersende trant van denken en handelen een halt toe te roepen en een tijdsbewust beeld te schetsen van het waardevolle plantenrijk.

Boombeschrijving

De berk, behorend tot het geslacht *Betula,* hoort thuis in het Noordelijk halfrond. Hij staat bekend als een pioniersplant[1], en is vooral herkenbaar aan zijn witzwarte typische perkamentachtige horizontale bast. Het is de enige inheemse boomsoort in IJsland en Groenland, waardoor hij zichzelf tot winnaar van de winterhardste aller loofbomen mag kronen. Bovendien geldt de berk als één van de nuttigste loofbomen in de boerengemeenschap.

De meest voorkomende berkgeslachten in de Benelux zijn de Ruwe Berk (*Betula pendula*) en de Zachte Berk (*Betula pubescens*). Deze zijn moeilijk te onderscheiden omdat er weinig verschillen zijn in bladvorm, kleur en schors. Berkensoorten kruisen nu eenmaal met elkaar. De verspreiding gebeurt via flinterdunne zaadjes, die zich op het einde van de zomer gewillig laten meevoeren met de wind. Er ontstaan dus tussensoorten, wat het herkennen alleen theoretisch gezien mogelijk maakt.

De Berk.

Bij de Ruwe Berk barst de schors onderaan open de stam en komen er afwisselend lichte en donkere plekken voor. De donkere verticale groeven in de schors zijn plaatsen waar de lucht kan doorstromen naar het levende weefsel onder de bast. Naar boven toe is de witte schors gaver, waarbij de kroon van de boom eindigt in fijne, aan de uiteinden naar beneden hangende twijgen. De Ruwe berk komt

voornamelijk voor in vochtige gebieden.

De andere inheemse berkensoort, de Zachte berk, is ietwat kleiner dan de Ruwe Berk. Zoals de Ruwe Berk heeft ook deze zijn naam niet gestolen. De Zachte Berk heeft immers op de takken en bladeren een fijne donsachtige beharing. Hij bezit een minder gegroefde schors en de stam van onder tot boven in de kroon is gaver dan zijn soortgenoot. De Zachte Berk voelt zich het best thuis in drogere weilanden en bossen.

In het noorden van Europa komt nog één van de meest noorderlijke boomvormen voor nl. de Dwergberk. Dit is een typische struikplant, gesitueerd in het hooggebergte langs de poolcirkel, die niet hoger wordt dan één meter. Deze berk gedijt praktisch gezien overal. De Samen noemen hun Dwergberk *Skierre* en gebruiken deze struik vooral om vuur te ontsteken.

Berkenbast als vuurmaker.

Eigenschappen

1. Het hout

Europees berkenhout is wit tot licht gekleurd, natuurlijk gedroogd berkenhout kleurt grijs. Bij sommige varianten, voornamelijk in Canada, is het kernhout geel tot bruin gekleurd. Hun eigenschappen zijn grotendeels gelijk aan die van de Europese berken.

Noemenswaardig is dat berkenhout – naar gelang het toenemen van een kouder klimaat – taaier en sterker wordt, maar nog altijd gemakkelijk te klieven is. Eens gedroogd, neemt het rendement ervan af.

Ruwe Berkenbast.

Berkenhout is uitstekend brandhout. Het heeft weinig zuurstof nodig en dankzij een zeer schone ontbranding voorkomt het vervuiling in de rookkanalen van de schoorsteen. Wie hiermee vertrouwd is, weet ook dat een vuur met berkenhout een waar genot is voor onze ruikzintuigen. Er springen evenzo geen gloeiende houtdeeltjes weg uit het vuur zoals bij naaldbomenhout wel het geval is. Maar toegegeven moet worden dat een knetterend vuur een streling voor het oog is. Aan de andere kant is het veiliger om het huis te verwarmen met een kalm vuur. Wegspringende gloeiende deeltjes kunnen grote brandschade veroorzaken!

In het noorden van Zweden wordt soms vuur gemaakt met vers

berkenhout.[2] Jonge twijgen, en eventueel een gedroogde houtblok om het vuur goed te doen branden, worden aangemaakt waarna men er vers hout oplegt. Waarom vraagt men zich af? Droog hout brandt toch het best? Jawel, droog hout brandt inderdaad het meest effectief, maar het materiaal verbrandt ook intensiever met grote vlammen als gevolg. Warmte stijgt en verdwijnt naar boven toe. Een kalm vuur met een krachtig stralende gloed wil men uiteindelijk bekomen. De gloed is een zéér belangrijke factor voor een ideale warmtebron en vers berkenhout vervult deze behoefte dan ook op een heel voortreffelijke manier.

In vers berkenhout bevindt zich een substantie die makkelijk ontbrandt eens het hout warm is. De sappen verdampen dan, en komen sissend tevoorschijn aan de uiteinden van een houtblok. Bij langdurige regen kan de toepassing van vers hout beter zijn dan droog hout. Een levende berk met gave schors wordt niet natter, hoelang het ook regenen mag. Gedroogde houtblokken worden doorweekt na een regenbui en dan brandt het hout slechter dan vers hout. Bevroren berkenhout brandt dan weer gemakkelijker dan ontdooid. Laat het wel duidelijk zijn dat droog berkenhout nog altijd gebruikt wordt om eerst een degelijke vuurmassa te bekomen. Pas daarna gooit men verse houtblokken op het vuur.

Eens de gloeiende massa zich enigszins gevormd heeft, voelt men een immens verschil. De gloeihitte brandt in het gelaat wanneer men dichterbij het vuur aanleunt. Een opmerkelijk minpuntje van de vurige, fonkelende massa is dat deze uitdooft of zwart wordt eens het overdekt wordt met ”nieuw” hout. Natuurlijk dooft niet de ganse gloedhoop, maar enkel de gloeiende houtskool die in direct contact komt met het “nieuwe” hout.

Voorwerpen zoals meubels en andere huishoudelijke voorwerpen worden tot op de dag van vandaag nog vervaardigd met berkenhout. Het hout van de Masurberk[3] is dan weer fel gegeerd voor ambachtelijke doeleinden zoals bijv. de handvaten van handgemaakte messen en geweerkolven.

2. De schors

De schors, bestaande uit een binnen– en buitenlaag, neemt enkele belangrijke functies voor zijn rekening. Allereerst wordt uitdroging en verbranding voorkomen door de typische witte kurkachtige buitenlaag. Deze weerkaatst het zonlicht die de berk teisteren op open en kale pioniersplekken. Berkenschors beschermt eveneens het hout tegen verrotting. De buitenste laag van de schors heeft een groot weerstandsvermogen tegen verderf omdat die betuline bevat.[4] Een voorbeeld hiervan zijn omver gevallen berken, waarvan het hout verrot is, maar de bast nog altijd intact is. De kokervormige overblijfselen werden vroeger op verschillende manieren gebruikt. Een eerste voorbeeld hiervan is de vermaarde IJsman Ötzi die op een handige manier gloed bewaarde in zijn schorskoker. (Ondergetekende heeft dit trouwens zelf uitgeprobeerd en dit resulteerde in ongeveer 6-7uur gloed, mits enige kleine bijsturingen.) Teneinde komen we terecht bij misschien wel de meeste gekende manier nl. de vuurmaker. Omwille van de betuline ontbrandt de buitenlaag gemakkelijk. Deze neemt geen water op. Zelfs in een nat bos kan men hiermee een vuurtje eenvoudig aansteken. De berkenbast heeft van nature losse schilfers die je er zo vanaf kan pellen. Je hoeft er dan ook geen

boom voor te vellen. Indien dit zich toch zou voordoen, dan kan men met een bijl een verticale inkeping maken en de schors voorzichtig verwijderen. Hierbij moet vooral voorzichtigheid aan de dag gelegd worden zodat men de inkeping niet te diep maakt zodat met de binnenste schors niet vernietigd wordt.

Berkenkoker (voor het bewaren van vuur).

Voorheen werd in tijden van nood de binnenste laag gemalen om er brood van te maken. De gemalen schors werd aan het meel toegevoegd en diende dus als surrogaatmiddel. Het gebruik van gemalen berkenschorsmeel was niet zo frequent als die van de naaldboom, die betere bestanddelen (cf. vitamine C) inhield. Het *berkenschorsbrood* smaakt nogal bitter en valt gemakkelijk uiteen.

De binnenlaag van de schors werd ook gebruikt als natuurlijke kleurstof voor het kleuren van wolgaren. Afhankelijk van de bewerking van de wol verkreeg men verschillende kleurnuancen van groenbruin tot geelbruin.

Van de dikke groeve schors onderaan de stam wordt berkenteerolie gemaakt. Deze olie bevordert wondgenezing en is jeukstillend en wordt bijv. gebruikt bij honden om de voetzooltjes soepel te houden. Verder werd, vroeger meer dan nu, deze olie gebruikt om leder in te smeren en te onderhouden.

Wat betreft het bouwkundige gebruik van de schors, weten we dat de buitenlaag als dakbedekking diende. De voornaamste voordelen is dat het een licht, waterafstotend en duurzaam materiaal is. Anderszins vinden we zijn toepassingen terug in het vervaardigen van manden, tasjes, drinkbekers, blaasluren, vlotter voor vislijn of visnet, schoeisel, …

Ötzi's Berkenkoker.

Wie ooit de afleveringen gevolgd heeft van Ray Mears *Bushcraft Survival* zal zich zeker ook de bouw van de Algonkinkano´s herinneren. Op traditionele manier werd, met een minumum aan werktuigen, een rivierwaardig vaartuig gemaakt. Een documentaire die na vele jaren nog altijd in het geheugen gegrift staat!

3. Bladeren

De bladeren zijn langstelig, helgroen, driehoekig en glanzend. Jonge berkenbladeren verschijnen bij het begin van de lente. De eerste twee weken kunnen die geplukt en gegeten worden, daarna krijgen ze een bittere smaak. Als smaakversterker en vitaminebron in salades, nieuwe aardappelen, dressing, vis, ham en ander lekkers is dit een welgekomen organisch product.

Berkenbladeren werden vroeger in het bos geplukt en gebruikt als voedsel voor de dieren tijdens het

winterhalfjaar. De gigantische hoeveelheden die nodig waren, zijn weliswaar onrealistisch om er het vee tegenwoordig mee te voederen. Niettemin is de berk één van de eerste die bloeit en is dus een belangrijk tijdpunt voor de landbouw.

Thee van gedroogde bladeren is een ideale vochtafdrijver. Berkenthee zuivert het bloed en doet zweten, zodat we telkens wat afval vanuit het lichaam verwijderen. Voor velen die lijden aan blaasontsteking, jicht, menstruatiepijn en reumatische problemen is berkenthee dus een nuttig hulpmiddel. Maar let op: overmaat verdrijft belangrijke mineralen uit het lichaam en berkenthee moet dus met enige voorzichtigheid genuttigd worden!

Van oudsher werden de bladeren ook gebruikt voor het kleuren van de wol. De bekomen kleuren betreffen nuancen van geelgroen. Het kleuren met bladeren uit de voorzomer geeft een hogere kleurresistentie dan met bladeren uit de nazomer.

Door de bladeren door elkaar te schudden in een zak met water, kan een zeepachtige watermaterie bekomen worden, waarmee men kledij kan wassen. Bovendien is deze zeep ook uiterst geschikt voor de persoonlijke hygiëne.

Overige gebruiken en weetjes

Berkensap wordt in de vroege lente afgetapt en kan gedronken worden. Het sap bevat actieve bestanddelen zoals calcium, magnesium, kalium, vitamine-C en suikers. Het aftappen gebeurt in de periode wanneer de vorst uit de grond verdwijnt tot het uitlopen van de boom. Het sap kan hoogstens twee dagen bewaard worden. Invriezen kan zorgen voor een langere bewaartijd.

Bij het aftappen gaat men op de volgende manier te werk:

1. Maak een gat (ongeveer 1 tot 2 cm) in de stam.
2. Bind een fles vast.
3. Steek een rietje in het gat en de fles. Het sap begint neer te sijpelen in de fles.

Nadien moet men het gat zeer goed dichten. Aangezien er 5 tot 20 liter sap uit de berk kan stromen per etmaal, is een goede dichting aanbevolen zodat belangrijke voedingsstoffen niet onnodig verloren gaan. Het hoge gehalte aan suikersappen helpen de berk te overleven bij zéér lage temperaturen.

De kool van een berkenvuur kan men opeten of neerzwelgen met water tegen diarree of overgeven. Jonge twijgen kunnen uiteengerafeld en dubbelgedraaid worden tot touw om te binden. De tondelzwam, zeldzaam in de Lage Landen, groeit op de berk. Over deze laatste zal in de toekomst een artikel verschijnen.

En om waardig af te sluiten eindig ik met een gedicht die de berk alle eer aandoet:

De berk

'k Groete u, wit als molkenroom,
in den bossche en achter strate,
's zomers, 's winters, vroeg of late,
bleekgebolden berkenboom!
Edeldrachtig houtgewas,
's zomers laat ge uw' teere takken,
hangend haarwijs, ommezwakken,
of 't een spruitend water was.
lijzig door uw hoofdgewaai,
ruischt het dan, of, in uwe armen,
honge een' bende bie'n te zwarmen,
rustloos, in den zonnelaai.
's Winterdaags, alhier aldaar,
om uw' blanken hals en rugge,

zwart gelijk een meuzievlugge,
zwiert uw schudderachtig haar.
Reuzen zijn de boomen dan,
die malkander, bloot van armen,
slingervuisten, dat men ’t karmen
heinde en verre hooren kan.
Daar noch eek noch essche en wast,
hooge in ’t noorden, hoore ik melden,
’t land der skandinaafse helden,
staat gij, rotse- en wortelvast.
’s Scheemans roede en ’s boden staf,
’t heidensch recht- en vredeteeken,
esschen hout en was ’t, noch eeken:
’t was uw’ berken borst, die ’t gaf.
"Berk," zoo hiet de noordsche B,
een der zestien ruinenstaven,
die, onroomsch, te weten gaven
wat ons voorvolk dacht en dee.
Schald, die wijsheid wist, hij nam,
eer hem pergamenten blâren,
of papier, berijmbaar waren,
uwen bast, o berkenstam.
’t Schamel daaglijksch-broodgenot
spaart de berk u, bezembinders.
"Spaart den berk, gij haat uw’ kinders,"
leert u, ouderen, ’t Woord van God.
Weg en woonstede opgefrischt,
maakt den berkmei torreveerdig:
morgen draagt men ’t Hoogeerweerdig
om den dorpe en... kermesse is ’t!
Daarom heffe ik, overwaar,
komende in den bossche u tegen,
of omtrent des Konings wegen,
u den hoed, o berkelaar!

Guido Gezelle (27 louwmaand 1894).

K. Hoornaert

Bronvermelding:

- HOLMBERG, P., *Svenska träd, upptäck, känn igen och använd*, Stockholm, 2007.
- KÄLLMAN, S., *Vilda växter som mat och medicin*, Västerås, 2006.
- RYD, Y., *Eld: Flammor och glöd-Samisk eldkonst*, Stockholm, 2005.
- SPINDLER, K., *The man in the ice*, London, 1995.
- ÖSTERMAN, P., *Svenska jätteträd och deras mytologiska historia*, Tomelilla, 1999.
- Project Laurens Jz Coster, 5 slachtmaand, 2007, (http://www.hum.uva.nl).

---

1) Een pioniersplant verspreidt zich gemakkelijk naar een nieuw stuk grond of minderwaardige groeigronden. Enkele kenmerken zijn de snelle groei en het lichte zaad dat eenvoudig in nieuwe gebieden terechtkomt.
2) Met vers hout bedoelt men dat een levende boom geveld wordt en het kernhout direct gebruikt wordt op het vuur, zonder voorafgaande droging.
3) Masurberk is een variant van de Ruwe Berk en bezit een houtpatroon die anders is dan die van de Ruwe Berk. Een storing in de groeilagen tussen het hout en de schors veroorzaken het speciale patroon.
4) Betuline is een harsige en conserverende stof.